

Jaroslava Hasmanová Marhánková:
Aktivita jako projekt. Diskurz aktivního stárnutí a jeho odezvy v životech českých seniorů a seniorek

Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2013, 170 s.

Kniha Jaroslavy Hasmanové Marhánkové je výstupem několikaletého etnografického výzkumu situovaného do prostředí center pro seniory. Cílem autorky bylo přispět k pochopení posunu v přístupu ke stárnutí a sociální konstrukci stáří jako etapy života, a především pak nalézt odpovědi na otázku, jakým způsobem se etablování diskurzu aktivního stárnutí jako diskurzu v jistých ohledech dominantního projevuje v utváření subjektivity samotných seniorek a seniorů. S tím je těsně spjata analýza fungování center jakožto institucí, prostřednictvím kterých se diskurz materializuje a reprodukuje.

Autorka v úvodu vymezuje základní teoretická východiska výzkumu, kdy staví zejména na přístupu tzv. kritické gerontologie. Ta spojuje poznatky politické ekonomie stárnutí, zaměřené zejména na problematiku utváření a reprodukce sociálních nerovností skrze ekonomické struktury, se studiem subjektivity zainteresovaných aktérek a aktérů. Zvolený přístup tak umožňuje vidět diskurz aktivního stárnutí v širších souvislostech a rozklíčovat jeho mnohdy ambivalentní dopady.

První z pěti kapitol je věnována vymezení ústředního konceptu – aktivního stárnutí. Diskurz aktivního stárnutí, úzce spojený s ideou „třetího věku“, lze do značné míry chápat jako distanc od velkých teorií stárnutí, které jsou vystavěny okolo představy stárnutí jako úpadku. Nový diskurz, kterému nelze upřít emancipační potenciál, se ovšem nevynořil pouze jako důsledek vývoje v rámci samotných gerontologických teorií. Autorka na tomto místě shrnuje závěry četných studií, dle kterých jsou diskurzy o stáří a stárnutí navázány na socioekonomické podmínky takovým

způsobem, aby aktuálně žádané nastavení podporovaly. Podstatné je v tomto kontextu zejména oslabení pozice sociálního státu a nástup neoliberalismu. To spolu s demografickými trendy (stárnutí populace) vedlo k přehodnocení přístupu k penzijnímu systému. Důraz na snižování veřejných výdajů se promítl do požadavku na prodloužení produktivního věku. Související apely vyzývající k odpovědnosti za vlastní život pak rezonovaly s postmoderním étosem seberealizace a individualismu. Aktivita stárnoucí populace se tak mohla stát sštější, a institucionálně podporovanou, hodnotou. To pak s sebou přineslo nové možnosti, ale také požadavky kladené na seniory a seniorky. Možnosti, které nejsou všem otevřeny stejně, a požadavky, kterým ne každý může dostát.

A právě na tuto dvousečnost se autorka ve svém výzkumu soustředila, s tím že pozornost zúžila na oblast trávení volného času (aspekty související s participací starších osob na trhu práce předmětem empirického šetření nejsou). K tomuto účelu jako výzkumný terén zvolila dvě centra pro seniory, kdy jedno se nacházelo v blízkosti Prahy a druhé ve středně velkém městě ve Zlínském kraji. Metodologie samotného výzkumu je pak představena v druhé kapitole. Jaroslava Hasmanová Marhánková se v době výzkumu přímo podílela na činnosti center jako dobrovolnice, kdy se v prvním případě jednalo o tříletou spolupráci, ve druhém pak o týdenní intenzivní pobyt v centru. V souladu se specifiky etnografie, i se sociálně konstruktivistickými teoretickými východisky, zdůrazňuje neoddělitelnost procesů sběru dat a jejich interpretace, což je podstatné zejména v souvislosti s tvorbou a vyhodnocováním terénních poznámek. Jako další zdroje dat pak sloužily (polo)strukturované i hlubinné rozhovory (jak s klienty a klientkami, tak i s osobami pracujícími v centrech), a různé typy dokumentů.

Nemalý prostor je vyhrazen diskuzi etických aspektů výzkumu. Přínosné je ze-

jména otevření otázek, jako jsou limity informovaného souhlasu či odpovědnost vůči komunikačním partnerům a partnerkám. Není dosud standardem tato témata reflektovat, alespoň ne v rozsahu, v jakém se jim věnuje feministicky orientovaná metodologie, ke které se autorka otevřeně hlásí. V souladu s tímto přístupem je i autorčina sebereflexe, která knihou prostupuje. Můžeme tak číst např. o obtížích a dilematech spojených s její pozicí, např.: „Jedním z kořenů mé ‚paralýzy‘, jež mě přiváděla k myšlenkám vzdát se tohoto tématu, bylo neustálé dilema přítomné v mé na jednu stranu kritické pozici vůči konceptu aktivního stárnutí a na straně druhé v obdivu ke klientům centra a možnostem, které tyto organizace nabízejí.“ (s. 50)

Třetí kapitola se již soustředí na konkrétní výstupy výzkumu, zejména pak na téma normativity a (sebe)disciplinace. To je teoreticky ukotveno především ve Foucaultově konceptu biomoci, který autorka v úvodu kapitoly představuje a demonstrovuje na konkrétních (politických) dokumentech věnujících se aktivnímu stárnutí. Interpretace dat získaných přímo v terénu jsou pak podpořeny četnými citacemi z výpovědí dotazovaných i úryvky terénních poznámek. Mezi podstatná zjištění patří zejména to, že osoby, které na činnosti center participovaly, skutečně preferovaly pozitivní chápání „třetího věku“, což bylo prováděno zdůrazňováním významu aktivity. Jako zásadní hodnota byla prezentována svoboda, tedy osvobození se od povinnosti participovat na pracovním trhu, které otevřelo širší možnosti k seberealizaci. Tyto možnosti se ale v rámci diskurzu aktivního stárnutí staly zároveň (vnitřní) povinností, pro jejichž nevyužití neexistují omluvy, pouze výmluvy: „Neustále přítomný dohled v podobě imperativu ‚muset chtít‘ není dohledem, který by byl uskutečňován vnějším nátlakem, ale funguje jako internalizovaná součást individuálních úvah o sobě. Jednotlivci tak ‚normalizují‘ sami sebe v souladu s diskurzem a obrazy, jež jsou jim

předkládány jako reprezentace ‚vhodného‘ stárnutí.“ (s. 73) To pak dává tušit nejen sofistikovaný tlak v podobě zmiňovaného imperativu, ale i odvržení odlišných životních stylů a strategií, které senioři a seniorky mohou performovat.

Tento aspekt diskurzu aktivního stárnutí je pak podroben detailní analýze v kapitole čtvrté, zaměřené na utváření hierarchií. V rozhovorech se seniorkami a seniory i se zaměstnankyněmi centra se jako nepřehlédnutelný motiv ukázalo vymezování se vůči „těm druhým“ seniorům, kteří do center nedochází, a jsou prostě pasivní „babičky na pečení buchet“ (s. 87). Zajímavým zjištěním přitom bylo, že některé činnosti se jako „skutečné“ aktivity nepočítají, třeba právě zmiňované pečení. Aktivita byla v širším smyslu asociována s veřejnou sférou (např. vzdělávání, sport) a v užším pak s programem samotných center (nabízenými kurzy). Zajímavé však je, že drtivou většinu klientek center tvoří ženy, což je natolik výrazný, a zároveň opomíjený, rys problematiky, že mu autorka, zcela přeléhavě, věnovala celou rozsáhlou pátou kapitolu. Tyto ženy jsou navíc homogenní skupinou i z hlediska socioekonomického statusu (většina dosáhla vysokoškolského vzdělání či středního vzdělání s maturitou). Životní styl aktivních seniorů tak prakticky patří k paletě životních stylů střední třídy. Daný fakt je doložen i první z příloh knihy obsahující základní charakteristiky komunikačních partnerek/partnerů. Kromě těchto hierarchií se jako klíčová ukázala i neustále přítomná hrozba „čtvrtého věku“, tedy „selhání“ stárnoucího těla. Diskurz na jednu stranu ze svého zorného pole odsouvá např. nemocné seniory, kteří nemohou prosazovaným imperativům dostát, na stranu druhou však v sobě obsahuje permanentní ostražitost vůči jakýmkoli projevům, které je možné interpretovat jako ztrátu schopností.

Jak již bylo zmíněno, pátá kapitola je zaměřena na genderové aspekty diskurzu aktivního stárnutí. Autorka se zde pokouší

identifikovat mechanismy, které stojí za výraznou asymetrií v zapojení žen a mužů do center. Za jeden z faktorů pokládá rozdílnou, od genderu odvislou, zkušenost, kdy ženy v důchodovém věku více ocení možnost věnovat se samy sobě a svým zájmům, protože pro to měly dříve, kdy pro ně byla kromě placeného zaměstnání normou i „druhá směna“, mnohem méně prostoru. Naproti tomu muži, více fixovaní na profesní roli, nevklouznou do aktivit pro „důchodce“ tak snadno. I když, jak bylo popsáno, jsou činnosti, tak jak je konstruuje diskurz aktivního stárnutí, svým charakterem blízké aktivitám spíše „produktivním“ než „reproduktivním“, tedy tradičně „mužským“, autorka upozorňuje, že tento diskurz zároveň vykazuje nepřehlédnutelné znaky disciplinace typické pro utváření femininity (neustálé zaměstnávání se, důraz na kontrolu těla, pěstování vzhledu atd.). Samotný prostor center je pak silně genderovaný. Na příkladech z rozhovorů i terénních poznámek autorka ukazuje, jak jsou muži, kteří do centra zavítají, stavěni do pozice někoho žádaného a zároveň nepatřičného. Jsou tak v typické roli tokenů. I když mohou být v určitých ohledech zvýhodňováni (třeba nižšími poplatky), bývají nezdůvodnitelně chápáni jako narušitelé. Jak poznamenává, jsou to obvykle muži, jejichž první návštěva v centru bývá zároveň návštěvou poslední. A to paradoxně právě proto, že je třeba si je „hýčkat“ (s. 130).

Na tomto místě se ale může vynořit otázka, na kterou kniha odpověď přímo nenabízí. Pokud je diskurz aktivního stárnutí potřebný pro udržitelnost současného systému vyznačujícího se, mimo jiné, redefinicí a oslabováním sociálního státu, je přeci jen poněkud zarážející, že se s popsanou „feminizací“ center pro seniory nijak zvlášť nevypořádává, že ji zásadněji neproblematizuje a v rovině teoretických výstupů ji ani nevidí. Diskurz má, v aspektech, které jsou v knize popsány, výraznější dopad pouze na malou část seniorů – vzděla-

né ženy ze střední třídy žijící ve městech – a tento stav dále konzervuje (má tendenci vytvářet specifický a výlučný životní styl). V úvodních kapitolách je opakovaně uvedeno, že diskurz aktivního stárnutí se vztahuje jak ke způsobu trávení volného času, tak k účasti na trhu práce. Autorka uvádí: „Domnívám se, že je to právě toto zdánlivě protikladné spojení mezi volným časem a prací, jež je jedním z významných zdrojů úspěchu konceptu aktivního stárnutí, které se stává politickou reakcí na ‚ohrožující‘ demografické trendy i vizí nabízející odpovědi na otázky, co znamená stárnout a kam bychom měli směřovat.“ (s. 34) Požadavek na prodlužování produktivního věku pak, v kontrastu s požadavkem trávit svůj volný čas aktivně, doléhá bezprostředně téměř na všechny (minimálně prostřednictvím zvyšováním zákonného věku pro odchod do důchodu). V jistém ohledu tak může být zacílení na volnočasové aktivity „tím hezkým“, co pomáhá „prodat“ a legitimizovat diskurz jako celek.

Samozřejmě by bylo také zajímavé porovnat utváření subjektivity seniorek a seniorů navštěvujících centra a těch, kteří se pohybují zcela mimo tyto struktury, s tím, jakým způsobem se druzí z nich vztahují k diskurzu aktivního stárnutí a zda se k němu v souvislosti s trávením volného času vůbec vztahují. Takové úvahy však již směřují mimo rámec knihy. Každopádně publikace *Aktivita jako projekt* Jaroslavy Hasmanové Marhánkové nabízí inspirativní, plastický a zároveň citlivý vhled do aktuální problematiky. Zjištění získaná díky kritickému přístupu a ukotvení tématu v širších socioekonomických souvislostech se mohou zcela nepochybně stát cennou součástí debat o postavení seniorů a seniorek v současné (nejen) české společnosti.

Soňa Tichá